

Literatura digitală – portret robot

Daniela PETROȘEL

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

daniela.petrosel@gmail.com

Abstract: The immersion of the reader into the new media generates a series of questions concerning the specific characteristics of this type of reading. By confronting the traditional theories on reading (Paul Cornea, Matei Călinescu, etc.) with the new perspectives on reading in the digital environment (Andrew Piper, Naomi S. Baron, Sven Birkerts, etc.), our paper aims to approach the changes in the personal and collective reading practices as determined by switching from the paper book to the electronic one. Some of the questions that nourish our investigation are as follows: What does it mean *digital reading* when the reader is human and the meaning is a construction of the human mind? What are the characteristics of the digitalization of the act of reading and to what extent reading – one of the activities that best define humanity – has become posthuman in the current informational context?

Keywords: *reading, digital reading, ebook, immersion, posthumanism.*

Discursurile apocaliptice legate de un inevitabil sfârșit al cărții și al lecturii sub dominația noilor media inundă spațiul dezbaterilor intelectuale contemporane. Ele sunt parte a unui context mai amplu, articulată prin prezența și frecvența poziționărilor neo-luddite. Apărarea valorilor umanismului devine mai radicală și mai vocală. Iar lectura, activitatea care definește poate cel mai bine fragilitatea și vanitatea spiritului ființei umane, amestecul de corporalitate și rațiune, a fost cu atât mai mult subiect de constantă interogație.

Punctul de plecare al acestei lucrări a fost dorința de a pune în dialog teoriile clasice, literare, asupra lecturii cu noile dezbateri legate de ceea ce înseamnă lectura digitală. Este o încercare de conciliere a profesorului de literatură cu cititorul interesat de postumanism și de mutațiile pe care lumea digitală le aduce în spațiul obiceiurilor noastre personale și colective. Iar marea întrebare este ce/dacă se modifică ceva în trecerea de la lectura textului tipărit la lectura textului de pe ecran. Se schimbă doar forma prin care textul ajunge la noi sau însuși procesul lecturii? Unde sunt diferențele? În obiceiurile noastre de lectură sau în (i)materialitatea cărții? O carte, un ebook, o posibilă diferență-definiție: „E-book-urile seamănă cu camerele de motel – neutre și eficiente. Cărțile sunt acasă – lucruri reale, fizice, pe care le iubești, împarți și le faci ale tale, până când moartea vă va despărți. Sau până când nu mai loc pe raft” [Dirda, 2015: 3] (t.n.).

Foarte tehnica definiție a lui Paul Cornea din *Introducere în teoria lecturii* este un adecvat și solid punct de plecare în acest demers interogativ; lectura este „ansamblul activităților perceptivă și cognitive vizând identificarea și comprehensiunea mesajelor transmise scriptic” [Cornea, 1988: 1]. Plecând de la această definiție, mi-am propus să-i

deconstruiesc părțile componente (*percepție, cogniție, identificare și comprehensiune*), prin asocierea lor cu teoriile actuale asupra lecturii digitale. Evident că o lectură într-un singur sens, de la stânga cronologică spre dreapta contemporaneității era simplistă; în cele din urmă, avem de-a face cu serii de influențe reciproce, între perspectivele tradiționale asupra lecturii literare și cele ce descriu, cel mai frecvent, experiența imersiunii în realitatea virtuală prin analogii cu actul lecturii, sau cele ce surprind această nouă vârstă a lecturii. Ca într-un complicat sistem de oglinzi paralele, teoriile asupra lecturii literare *evoluează* cu o atenție sporită la cele ce urmăresc lectura în mediul digital. Iar dacă orice teorie adecvată asupra lecturii este și o istorie a ei, lectura digitală este noul avatar al lecturii, așa cum cândva fusese lectura cu voce tare, sau lectura ce avea în vedere nou-introdusul spațiu dintre cuvinte. Căci trecerea de la desfacerea papirusului la răsfoirea foilor este urmată de derularea imaginii de pe ecran.

De vreme ce ființele umane, spun antropologii, au fost modelate biologic, psihologic și social de tehnologiile pe care le-au folosit, poate ar trebui să reconsiderăm și locul lecturii digitale în actuala paradigmă comportamentală. Interesant este faptul că teoriile lecturii digitale provoacă un alt tip de teorie a lecturii cărții, o teorie mult mai atentă la corporalitatea subiectului cititor, la dimensiunea senzorială a actului de lectură; e poate consecința dorinței de a atenua efectele prea mult aclamatului primat al rațiunii.

Câteva precizări conceptuale: în ceea ce ne privește, lectura digitală este sinonimă cu lectura electronică, iar lectură digitală înseamnă lectura e-book-urilor sau a cărților în format electronic. Facem totuși o disociere între acest tip de lectură și lectura online (*hyperreading*), care, pentru noi, presupune caracterul absolut deschis al textului, parcurgerea materialelor de pe web, mai degrabă navigare în spațiul virtual, decât lectură propriu-zisă. Diferența ține, în cele din urmă, de caracterul finit versus deschis fizic al textului suport. Lucrează este mai degrabă interesată de *close reading*, nu de *hyperreading*. În egală măsură, având în minte cele două tipuri de ebook-uri propuse de Naomi S. Baron (*Words OnScreen. The Fate of Reading in a Digital World*):

- versiuni formate digital ale cărților tipărite;
- cărți *născute digital*, publicații care uzează de facilitățile tehnice specifice acestui mediu, conținând secvențe video, audio etc.,

suportul la care facem referire în lucrare îl reprezintă, în mod evident, publicațiile din prima categorie.

Nu ne referim aici la experiențele de lectură ce au drept obiect formele literaturii electronice (ficțiunea interactivă, poezia digitală, ficțiunea hipertextuală etc.), căci acolo avem un alt tip de receptare (dacă este să avem în minte diferența dintre *lectură* și *receptare*, schematic chiar, așa cum o face Paul Cornea în *Introducere în teoria lecturii*), o receptare mult mai apropiată de ce interacțiunea cerută de realitatea virtuală. Pe de altă parte, ținând cont de faptul că actul lecturii și cel al scrierii sunt legate în așa multe moduri, poate simpla evidență că se produce un astfel de literatură este un semn că și lectura se schimbă, adresându-se poate unei alte generații de cititori/utilizatori.

Pe cât posibil, prezenta lucrare și-a propus să evite lamentațiile specifice multor studii actuale, îngrijorate că lectura ca act fondator dispare sub marile imperii digitale. Ca orientare tehnofilă/tehnofobă, există două mari tendințe în teoriile actuale asupra lecturii digitale: cele ale teoreticienilor literari de școală veche, pentru care lectura digitală nu ar putea fi vreodată serioasă, ea este doar o formă a divertisementului postmodern, o cultură care zdruncină în continuare fundamentele valorilor grave ale umanității (a se vedea, neașteptat aproape, studiile mai recente ale lui Sherry Turkle, *Alone Together: Why We Expect*

More from Technology and Less from Each Other, 2012, sau *Reclaiming Conversation: The Power of Talk*, 2015, autoare a temperatelor studii *The Second Self*, 1984, sau *Life on the Screen*, 1995). Nu lipsesc titlurile pline de nostalgie, cum este cel al lui Sven Birkerts, *The Gutenberg Elegies. The Fate of Reading in an Electronic Age*; cealaltă categorie o reprezintă entuziaștii în d'ale tehnologiei, care consideră că lectura digitală este astăzi singura formă posibilă de lectură și că lectura textului tipărit nu mai corespunde schimbărilor mentalitare ale contemporaneității. Asistăm la o amplă schimbare de paradigmă, ce este în curs de constituire, căci „cultura cărții nu mai definește organizarea și prezentarea modelelor de cunoaștere, așa cum s-a întâmplat în ultimele cinci sute de ani.” [Bolter, 1991: 2] (t.n.)

Percepție

După cum observa Paul Cornea, lectura presupune o serie de activități perceptive; în actualul context digital, acestea își modifică foarte mult specificul atunci când textul ce urmează a fi lecturat este unul electronic. Iar accentul este pus pe modul în care cititorul interacționează cu suportul digital și pe trăsăturile acestui mediu. Concluzia este că experiența de lectură se schimbă și că modificările survenite depind de trăsăturile mediului electronic. Când mediul digital este definit prin caracterul său vizual, multimodal, dinamic, ușor transformabil, compact sau nonlinear [Pennington, Waxler, 2017], toate aceste trăsături alterează schemele perceptive specifice lecturii tradiționale. Iar experiența fizică a lecturii devine alta. Scrisul/pagina se poate mări sau micșora, două, trei sau patru pagini pot coexista pe ecran; iar această libertate a utilizatorului în manipularea formei cărții face ca actul lecturii să-și piardă din aura tradițională. O aură, ne spune Walter Benjamin într-un eseu faimos, *Opera de artă în epoca reproducerii mecanice* (1936), care a început să pălească odată cu reproducerea mecanică.

Cărțile digitale nu au identitate vizuală; ele arată toate la fel, prizoniere ale dispozitivului. Materialitatea volumului este înlocuită cu imaterialitatea datelor, pagina, în sens propriu, de data aceasta, există abia când cititorul începe derularea ei. Cărțile digitale nu creează așteptări în cititori prin formă, grosime; acestea există fără a avea chip – o consecință a unei trăsături esențiale a mediului digital, *eventuality* (Katherine Hayles), faptul că, în realitate, textul nu există. Volumele sunt doar date măsurabile, căci o enciclopedie ocupă mai mult spațiu decât un volum de poezii. Inclusiv stocarea lor stă sub semnul negativului; ne mândrim cu colecțiile de cărți printate, ne plângem de spațiul ce-l ocupă cărțile digitale. Este un alt sacrificiu pe care îl facem zeului eficienței.

O modalitate utilă de a vedea diferențele dintre lectura textului tipărit și cea a textului electronic poate fi și analiza poeziei digitale, chiar cu riscul de a ieși temporar din sfera ebook-urilor. Face acest lucru Katherine Hayles, într-un studiu apărut în 2006, *The Time of Digital Poetry: From Object to Event*. Structurând comparația pe perechi de opoziții, *scriere-codare*, *produs-producere* sau *afișare-lectură*, cercetătoarea are în vedere modul în care poezia tipărită și poezia digitală se raportează la timp. În cazul poeziei tipărite, procesul de scriere este simultan și unul de codare, căci poezia iese în lume deja purtând marca unei subiectivități modelatoare. Poezia digitală presupune însă o distanță temporală între scriere și codare, poetul colaborând cu artiștii de sunet, designerii grafici, programatorii pentru a da naștere unei *opere multimodale*. Mizând pe materialitatea lor, poeziile tipărite sunt entități stabile, cu o structură (fizică) care nu se schimbă semnificativ în timp. Pe de altă parte, poeziile digitale au structuri fluide, ele sunt de fapt răspândite în mediul electronic prin programe, fișiere sau dispozitive de stocare a datelor. De aceea, argumentează Katherine Hayles, dacă poezia tipărită poate fi considerată un *produs* (mai mult sau mai puțin finit), cea

digitală nu poate fi gândită altfel decât ca *producere*, ca *proces* activ în cadrul unui computer sau al unei rețele. Astfel, un text digital există abia în momentul în care este afișat pe un ecran, în vreme ce poezia tipărită are o existență de sine stătătoare pe paginile unei cărți. Evident, aici intervine, din nou, rolul cititorului/utilizatorului, dar și modul în care tradiția studiilor dedicate receptării literaturii scrise pe hârtie (începând chiar cu Louise Rosenblatt, *Literature as Exploration*, 1938, de exemplu) a nuanțat implicațiile factorului receptor. Căci de la *modelul tranzațional* al lecturii la *interacțiune* – ca element esențial al receptării textelor digitale, marea diferență ține de specificul mediului de manifestare.

Andrew Piper, în *Book Was There. Reading in Electronic Times*, amintește de importanța simțului tactil în tot ceea ce înseamnă experiența de lectură. Căci simțind, ne conturăm granițele propriului sine, devenim conștienți de lumea exterioară și de limitele ei. Cartea devine astfel o continuare a eului, un centru exterior sinelui care generează reconfigurări. Nu întâmplător făceau avangardiștii experimente cu materialul/materialitatea cărții (lemn, metal), tocmai pentru că, înainte de a fi în minte/creier, cartea e în simțuri/mâini.

Subsumând-o binomului minte/corp, Thomas Mc Laughlin (*Reading and the Body. The Physical Practice of Reading*, 2016) spune că prea des am făcut din lectură un act cognitiv și că „lectura este un act corporal” [McLaughlin, 2016] (t.n.), o minunată realizare a corpului uman; căci în acest act banal coexistă sistemul nervos și creierul, ochii și mâinile, toate funcționând impecabil spre a produce sens și modele de cunoaștere a lumii; „Corpurile citesc. Nervi, mușchi, mâini, creiere – carne și sânge adaptate precis sarcinii lecturii...” [McLaughlin, 2016] (t.n.). Tot McLaughlin vorbește despre materialitate actului lecturii, cel puțin ca punct de plecare. În condițiile în care noi, cercetătorii literari, suntem interesați mai degrabă de puterea lecturii de a ne elibera de materialitate; lectura există/începe câtă vreme este o conexiune, între ochii noștri și text. Ulterior procesează informațiile și începe lungul proces al constituirii sensului. Nu voi insista asupra specificului mișcării în Z, ce formează actul cititului, nici asupra vitezei lecturii, nici prea repede, căci se pierde sensul, nici prea încet, când cuvântul își pierde rolul în ansamblurile textuale; toate aceste lucruri țin de anatomia lecturii, fie ea a textului digital sau a celui tipărit, de specificul mișcării oculare.

Lectura digitală, în schimb, alienează individul, îi interzice voluptatea actului de lectură; sterilitatea, răceala și distanța dispozitivelor fac spectacolul lecturii imposibil. Asta pare să fie concluzia cercetătorilor tradiționali, care nu pot concepe actul lecturii în absența mângâierii copertei, mirosului hârtiei, sunetului liniștitor al răsfoirii paginilor. Analizii culturale, în schimb, identifică, la generațiile actuale crescute cu/în mediul digital (*native digital*), tipare comportamentale care reiterează beatitudinea contactului cu cartea, ce definea generațiile trecute; acel model hedonist despre care vorbea Abraham Moles în *Psibologia kitschului. Arta fericirii*. Doar că obiectul asupra căruia se răsfrânge această plăcere se schimbă: nu mai este cartea propriu-zisă, ci laptopul, e-reader-ul, telefonul, dispozitivul ce-mi livrează textul. Totuși, nu textul în sine formează obiectul dorinței, căci acesta rămâne prizonier în dispozitivele electronice. Textul printat era mai intim legat de forma prin care ajungea la un cititor. Textul digital s-a înstrăinat prin modul în care ajunge la cititori, iar carcasa a ajuns mai importantă decât conținutul.

Cogniție

De vreme ce creierul uman nu este dotat cu circuite dedicate actului lecturii, procesarea informației din text este un proces amplu, care presupune conectarea unor zone neuronale diferite, dedicate vorbirii, coordonării motorii sau vederii, explică Maryanne Wolf, psiholog și specialist în științe cognitive, în volumul *Proust and the Squid. The Story and Science of the Reading Brain* (2008); se pare că textul tipărit îl ajută pe cititor să se orienteze

mai bine, favorizând construirea unor necesare hărți cognitive. În condițiile în care creierul uman percepe textul ca pe un peisaj, iar cuvintele vin adesea cu materialitatea lor (căci creierul tratează literele ca pe niște obiecte fizice), textul tipărit îl ajută pe cititor să localizeze mai ușor informația, în partea de sus/jos a paginii, la începutul unui paragraf etc. Există o materialitate a literei și a cuvântului care oferă sentimentul confortului în actul lecturii. Spre deosebire de acesta, textul digital nu este fixat/delimitat, el pare să curgă mai liber, definit fiind de o planeitate instabilă. Concluzia cercetătoarei este că textul digital nu favorizează lectura profundă, lectura care presupune revenirea la/în text, lectura atentă la voluptatea și ludicul cuvintelor. Lectura literară, în cele din urmă.

Sven Birkerts [Birkerts, 1995] pune într-un raport destul de antitetic textul tipărit cu cel electronic; primul este linear, bine poziționat pe o axă temporală, este static, căci cititorul, nu cartea se mișcă. Ritmul este cel impus de cititor, inclusiv așezarea literelor respectă un sens tradițional al istoriei, al devenirii. Textul digital, în schimb, nu are o localizare precisă, conținuturile sunt, de fapt, evanescente, ritmul este rapid, iar mișcarea fundamentală este laterală asociativ, nu verticală cumulativ. Textul electronic erodează cuvântul transformându-l în imagine. De fapt, nu aceste diferențe îngrijorează cercetătorii literari, ci ansamblul de schimbări survenite asupra obiceiurilor de lectură ale cititorilor. Pentru că ia naștere un alt tip de subiect cititor, mai dematerializat și mai dependent de conținuturi, mai grăbit și mai puțin concentrat. Un cititor captiv într-un prezent etern, lipsit/neinteresat de necesara experiență a stratificării sensurilor textului literar.

Identificarea

Citim animați de mobiluri diferite, iar o simplă trecere în revistă a tipurilor de lectură demonstrează acest lucru. De la modurile de a citi sintetizate de Paul Cornea – obiectiv, proiectiv, eferent, estetic, liniar, exploratoriu, selectiv, senzual, logic, nonșalant, programat, identificatoriu, critic, consumatorist, asimilatoriu – la cele ce străbat teoriile asupra lecturii digitale, lectura de *schematizare*, *scanare*, *căutare* etc., diferențele sunt minime. Să nu ne facem iluzii că nu scanăm textul printat, că nu îl zapăm sau că nu îi neglijăm frumusețea stilistică într-o căutare avidă a informației ce ne interesează. Niciodată nu citim cum teoretizase Roman Ingarden, fie un text printat, fie unul digital. Modelul unei lecturi ideale și virginale, pe care el îl propune în *The Cognition of the Literary Work of Art*, se constituie din câteva etape, nicidecum actualizate toate în condiții reale: 1. Cititorul ia contact cu o operă finalizată, 2. Lucrarea este în limba maternă a cititorului, 3. Limba operei este contemporană cu lectura și perfect stăpânită de cititor, 4. Lectura este solitară, 5. Lectura este lineară, 6. Opera este citită într-un singur act de lectură, 7. Viteza lecturii este uniformă [Ingarden, 2007: 49]. Greu de actualizat toate aceste condiții, mai ales cerința legată de existența unui singur act de lectură. Ține probabil de psihologia receptării, de faptul că interesul cititorului nu poate fi menținut, la cote înalte, prea mult timp. Să ne amintim de Maiorescu și de E. A.Poe, surprinzător uniți într-o lectură critică a lui Vladimir Streinu, care tocmai despre necesarul poem scurt și despre *adevărurile psihologiei* vorbea.

Și totuși textul digital e mai potrivit prin formă și format lecturilor rapide, eficiente. Poate și datorită/din cauza faptului că e mai manevrabil, răspunde mai repede căutărilor noastre. Textul digital pare a favoriza lecturile grăbite, nu neapărat lectura profundă. Cum spune Nicholas Carr în *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*, se poate ca această lectură zig-zagată, stratificată, lectura de tip hyper, să modifice modul în care creierul nostru funcționează și, în primul rând, să reducă nivelul de concentrare susținută. Cum plastic spune autorul: „Cândva eram un scafandru într-o mare de cuvinte.

Acum gonesc (zîp) la suprafață ca un tip pe un jet sky” [Carr, 2011: 7] (t.n.). Posibil și o diferență dintre modernism și postmodernism.

Este lectura textului digital o dublă imersiune? Imersiune pentru că presupune plonjarea în virtualitate, dar și în text. Interesant este că la începuturile ei teoria asupra realității virtuale uza frecvent de analogiile cu lectura; într-un articol din 1994, *Immersion vs Interactivity: Virtual reality and Literary Theory*, Marie-Laure Ryan se folosește de descrierea actului de lectură pentru a evidenția trăsăturile lumii virtuale: în cele din urmă și textul literar are adâncime, „o adâncime ascunsă, populată cu personaje mai degrabă rotunde decât plate. Prin adâncime ascunsă înțeleg faptul că suma adevărilor ficționale depășește cu mult suma propozițiilor enunțate în text” [Ryan, 1994] (t.n.). Truismul că niciun autor nu poate spune totul are drept consecință imediată faptul că este rolul cititorului să reconstruiască, prin inferențe, sensuri. Și astfel caracterul plan al textului capătă profunzime prin actul dinamic al lecturii. De aceea au și glisat, aproape pe nesimțite, teoriile literare dinspre figura tutelară a Autorului spre personalitatea Cititorului.

Comprehensiune

Lectura digitală pare a fi o lectură ușoară, de divertisment. Iar această caracteristică nu ține, din nou, de conținuturi, ci de mediul ce livrează aceste conținuturi. Căci mediul digital pune accent pe vizual, nu pe textual, propunându-și o absorbție rapidă a informației, nu procesarea lentă a conținuturilor. Diferențele de înțelegere dintre textul scris și cel digital sunt totuși mici; numeroasele studii evidențiază rezultate apropiate. Katherine C. Marshall, în *Reading and Writing the Electronic Book*, demonstrează convingător și folosindu-se de numeroase statistici acest lucru. Totuși, se pare că lectura hypertextuală, lectura-salt de pe un link pe altul are tendința să degradeze mai degrabă nivelul de înțelegere, nu să-l îmbunătățească, căci, cu cât crește numărul de linkuri, cu atât scade nivelul de înțelegere, dezvoltând memoria pe termen scurt. În vreme de lectură liniară, în care ochii se odihnesc pe pagină este mult mai bună pentru memoria pe termen pe lung.

Ultima întrebare la care încercă să răspundă lucrarea ține de gradul de postumanism al lectorului digital; cât de postuman este omul cu e-reader-ul? Și prin ce anume este postuman? Este postuman prin faptul că îmbrățișează, la propriu, tehnologia? Sau poate prin faptul că tehnologia nu rămâne la ușă nici măcar în actul lecturii; ea nu-și trimite doar produsele, cum făcuse tiparul, ci ține să ne ia martori la procesualitatea ei. Postumanizarea actului lecturii ține poate și de subminarea autorității scriitorului. La întâlnirea cu cititorul, scriitorul textului tipărit vine singur. La întâlnirea cu e-cititorul, scriitorul este precedat de cohorte de ingineri, iar parte din autoritatea lui e transferată mașinii. Iar necunoscutul digital poate fi mai terifiant decât fusese vreodată necunoscutul textual. Poate de aceea, pentru generațiile formate în sunetul liniștitor al foilor de hârtie, derularea textului pe ecran induce un explicabil sentiment de panică. O panică explicată nu doar prin spaima în fața necunoscutului tehnologic, ci motivată de un viitor ce nu seamănă trecutului.

Se prea poate ca lectura textelor digitale să fie singura formă a lecturii viitoare; iar acest lucru nu trebuie să ne înspăimânte, ci doar să ne pună în gardă. Să ne amintească de previziunile lui McLuhan referitoare la greșeala noastră de a analiza conținuturi, când, de fapt, accentul trebuie întotdeauna pus pe mediu. Înșelător de invizibil, camuflat de conținuturi, el este, de fapt, motorul marilor schimbări. El este cel care generează mutațiile colective și personale. Și totuși noi continuăm să disecăm conținuturi, etalându-le, cel mai frecvent, superficialitatea. În cele din urmă, diferențele cele mai mari dintre lectura romanului *Ion* din carte și a ebookului cu romanul *Ion* țin de trăsăturile mediului digital. Iar dacă Andrew Piper

are dreptate, „lectura nu ține numai de creierul nostru. Ea ține de viața noastră, de modul nostru de a fi în lume, chiar și atunci când asta înseamnă a fi departe de lume” [Piper, 2012: xiii] (t.n.), atunci lectura cărților digitale este implicit o declarație că suntem oamenii timpului nostru. Dincolo de medii materiale sau informaționale, de corporalitate sau cogniție, actul lecturii continuă să fie de-o evanescență salutară.

BIBLIOGRAFIE

- Baron, 2015: S. Naomi Baron, *Words Onscreen. The Fate of Reading in a Digital World*, Oxford University Press.
- Birkerts, 1995: Sven Birkerts, *The Gutenberg Elegies. The Fate of Reading in an Electronic Age*, Faber and Faber, USA.
- Bolter, 1991: David Jay Bolter, *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing*, Hillsdale, N.J. Erlbaum.
- Carr, 2011: Nicholas Carr, *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*, W.W. Norton & Company.
- Călinescu, 2007: Matei Călinescu, *A citi. A reciti*, Iași, Editura Polirom.
- Dirda, 2015: Michael Dirda, apud Naomi S. Baron, *Words Onscreen. The Fate of Reading in a Digital World*, Oxford University Press, p. 3.
- Cornea, 1988: Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*, București, Editura Minerva.
- Hayles, 2006: Katherine Hayles, “The Time of Digital Poetry: From Object to Event” în vol. *New Media Poetics: Contexts, Technotexts, and Theories*, coordonat de Adelaide Morris și Thomas Swiss, Cambridge, MIT Press, pp. 181-210.
- Ingarden, 2007: Roman Ingarden, “The Cognition of the Literary Work of Art”, apud Matei Călinescu, *A citi. A reciti*, Iași, Editura Polirom, p. 49.
- McLaughlin, 2016: Thomas McLaughlin, *Reading and the Body. The Physical Practice of Reading*, Palgrave, accesat 22 martie 2018, disponibil la adresa: https://books.google.ro/books?id=bZqkCgAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Thomas+Mc+Laughlin&hl=ro&sa=X&ved=0ahUKEwipv5eu49zbAhVDU1AKHe7_BVUQ6AE_IOTAC#v=onepage&q=Thomas%20Mc%20Laughlin&f=false
- Moles, 1980: Abraham Moles, *Psihologia Kitsch-ului. Arta fericirii*, București, Editura Meridiane.
- Pennington, Waxler, 2017: Martha C. Pennington, Robert P. Waxler, *Why Reading Books Still Matters: The Power of Literature in Digital Times*, Routledge.
- Petroșel, 2014: Daniela Petroșel, *Era mașinii. Studii despre imaginarul tehnologic în literatură*, București, Editura Tracus Arte.
- Petroșel, 2013: Daniela Petroșel, “The technological Age of Literature”, în *The International Journal of Communication and Linguistic Studies*, volume 10, issue 3, Common Ground Publishing, pp. 123-129.
- Petroșel, 2012: Daniela Petroșel, “The Literariness of Electronic Literature”, în *Transilvania*, nr. 10/2012, Sibiu, pp. 18-22.
- Petroșel, 2012: Daniela Petroșel, “The Electronic Death of the Author”, în *Proceedings of the Communication, Context, Interdisciplinarity Congress*, vol. 2, Târgu Mureș, “Petru Maior” University Press, pp. 577-583.
- Piper, 2012: Andrew Piper, *Book Was There. Reading in Electronic Times*, University of Chicago Press.
- Ryan, 1994: Marie-Laure Ryan, “Immersion vs. Interactivity: Virtual Reality and Literary Theory”, în *Postmodern culture*, accesat pe 12 ianuarie 2017, disponibil la adresa: <http://faculty.humanities.uci.edu/poster/syllabi/readings/ryan.html>
- Wolf, 2008: Maryanne Wolf, *Proust and the Squid. The Story and Science of the Reading Brain*, Harper Perennial.